

Wie is de natie? Een analyse van de betekenis van taal en territorialiteit in België

Door Anja DETANT

Wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel aan de Vrije Universiteit Brussel

I. Inleiding

Het is weinig waarschijnlijk dat het Belgisch federaliseringsproces met het Sint-Michielsakkoord een definitief eindpunt heeft bereikt. Ook in de huidige constellatie van ingrijpende transformaties op sociaal en economisch vlak, blijft de communautaire breuklijn haar stempel drukken op de politiek-institutionele ontwikkelingen in België, en meer in het bijzonder in Brussel. Dat de rivaliteit tussen Nederlands- en Franstaligen veel complexer is dan op het eerste gezicht kan worden vermoed en dat het daarbij vaak om heel andere dingen draait dan om 'taal', doet niets af aan het feit dat 'taal' als een van de belangrijkste elementen wordt beschouwd van politieke identificatie en mobilisatie. Het is dan ook geen toeval dat de publieke sfeer en het politieke leven in België op doorslaggevende wijze worden beïnvloed door de segmentering van de samenleving op basis van de breuklijn tussen Nederlands- en Franstaligen. De politieke en sociaal-economische tegenstellingen tussen beide groepen en de conflicten over territorialiteit hebben in de constructie van twee regionaal verankerde collectieve identiteiten bovendien een belangrijke rol gespeeld. De huidige ontwikkelingen in Vlaanderen en Wallonië lijken de tendens tot verdere 'opdeling' van de samenleving verder te versterken. De tweetalige hoofdstedelijke regio vormt in deze echter een duidelijke stoorzender en neemt in het politieke veld om diverse redenen een bijzondere plaats in.

Vooraleer de betekenis van de recente ontwikkelingen in kaart te brengen, willen we volgende kanttekening maken. Wie het politieke leven in de Brusselse hoofdstedelijke regio wil begrijpen, kan dit onmogelijk doen door Brussel als een geïsoleerde casus te bestuderen. De institutionele compromissen met betrekking tot het hoofdstedelijk gebied en de politieke conflicten en krachtsverhoudingen in de hoofdstedelijke regio zijn niet te vatten zonder oog te hebben voor de bredere politieke context waarin Brussel gestalte heeft gekregen. Het Brussels model reflecteert, zij het op een bijzondere wijze, een aantal fundamentele eigenschappen van het Belgische politieke systeem.¹ De traditie van compromisvorming en de manier waarop verschillende breuklijnen in de samenleving werden geïnstitutionaliseerd en gecontroleerd, vormen ongetwijfeld een van de karakteristieken van de Belgische politiek in het algemeen en van het Brussels institutioneel model in het bijzonder.

Het vertrekpunt in deze bijdrage is de vaststelling dat de institutionele hervormingen van het land gepaard gaan met een herdefiniëring van de gemeenschap.

¹ Meer hierover is o.a. te vinden in: J. TYSENS, Pillarisation, consociational democracy and the features of Belgian political culture. In: A. Detant (red.), *Brussels-Jerusalem. Conflict Management and Conflict Resolution in Divided Cities*. Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel, VUB, onuitgegeven onderzoeksrapport, 1997, pp. 277-288.

De doorgedreven federalisering lijkt er inderdaad toe te leiden dat de band tussen territoriale en groepsgebonden loyaliteiten meer en meer wordt aangehaald. We kunnen stellen dat subnationalismen de fakkel hebben overgenomen in een België waar de voornaamste politieke scheidingslijn getrokken wordt op 'etnolinguïstische' basis.² De territoriale afbakening van de gewesten en de politisering van culturele elementen aan beide zijden van de taalgrens vormen de basisingrediënten die aan projecten van natievorming in de regio's gestalte geven. Terwijl het nationalisme in Wallonië eerder onderhuids gestalte krijgt, gebeurt dit in Vlaanderen op meer officiële wijze. Maar waar aan Vlaamse zijde tot nog toe vooral de logica van de gemeenschappen domineerde, is een herdefiniëring van politieke belangen aan de gang, waarbij 'nationale' en territoriale loyaliteit steeds meer samenvallen. Binnen de geografische omschrijving van het Gewest, wordt Vlaanderen door de politieke elite steeds uitdrukkelijker gedefinieerd als 'natie'.

Het nationalisme van de regio's zal ongetwijfeld zijn impact hebben op de politieke ontwikkelingen in het hoofdstedelijk gebied. Verschillende redenen kunnen hiervoor opgegeven worden. Eerst en vooral is de politieke constellatie in Brussel zeer gevoelig voor de ontwikkelingen op nationaal vlak. Het feit dat de krachtsverhoudingen in Brussel omgekeerd evenredig zijn aan die op nationaal niveau is daarbij een belangrijk element. Bovendien is Brussel als grensgebied de plaats bij uitstek waar beide gemeenschappen samenkomen en samenleven. Dit samenleven werd in 1989 geïnstitutionaliseerd met de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Net zoals in de federale instellingen, is het politiek systeem in Brussel afhankelijk van de goede samenwerking tussen beide gemeenschappen in de hoofdstedelijke instellingen. Elke ontwikkeling op nationaal vlak beïnvloedt dan ook dit samengaan van beide gemeenschappen op het niveau van het Brussels gewest. Bovendien kristalliseren de communautaire tegenstellingen die het politieke leven in België kenmerken zich in de hoofdstedelijke regio. Dit betekent dat beide dimensies van de communautaire strijd zeer nauw met elkaar samenhangen en dat een oplossing voor de tegenstellingen op nationaal en lokaal niveau sterk met elkaar verbonden zijn. Verder spelen taal en territorialiteit in het hoofdstedelijk gebied een bijzondere rol. De hoofdstedelijke functies van Brussel, de positie van Brussel als grensgebied tussen Vlaanderen en Wallonië en de heterogene samenstelling van de Brusselse bevolking zijn daar niet vreemd aan. Dat er op sociologisch vlak ook in Brussel zelf een aantal verhoudingen veranderen, die het proces van politieke identificatie in de hoofdstad zullen beïnvloeden, laat zich bovendien voorspellen.

Het zijn deze ontwikkelingen die we in onderhavige bijdrage bestuderen. Deze wil in eerste instantie een analyse zijn van de rol die territorialiteit en identiteit spelen en gespeeld hebben in de strijd tussen de twee gemeenschappen in België. Op welke manier beide elementen de communautaire tegenstellingen in de hoofdstad gestalte hebben gegeven, is een vraag die daarbij aan de orde is. Tegelijkertijd wordt aangegeven in welk opzicht recente politieke ontwikkelingen met betrekking tot de noties territorialiteit en identiteit openingen zouden kunnen creëren om de verhoudingen tussen de twee gemeenschappen in Brussel een nieuwe gestalte te geven.

Terwijl in Vlaanderen en Wallonië de band tussen identiteit en territorialiteit wordt versterkt met de geleidelijke uitbouw van een politiek project, gericht op de belangen van de eigen regio, stelt zich immers meer en meer de vraag naar de

² A. MORELLI (red.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem, EPO, 1996, p. 16.

positie van het tweetalig gebied Brussel. Het is juist in dit 'grensgebied' dat de link tussen taal en territorialiteit meerduidelijk is en dat de vraag naar de bepaaldheid van de regio zich niet zomaar laat beantwoorden binnen het polariserende schema van de communautaire verhoudingen.

II. Territorialiteit en identiteit

België staat bekend als een verdeelde of plurale samenleving, gekarakteriseerd door het soms moeizaam samengaan van twee in etno-linguïstische termen gedefinieerde gemeenschappen.³ Het huidige institutionele model is het resultaat van politieke compromissen waarbij in verschillende etappes en op basis van 'trial and error' werd gepoogd om een oplossing te vinden voor de verdeeldheid tussen Nederlands- en Franstaligen, of beter, tussen de noordelijk gelegen Vlaamse provincies en de zuidelijke Waalse provincies. Taal groeide hierbij uit tot een van de voornaamste identificatiefactoren in het politieke bestel: het werd het sleutelement om te komen tot de afbakening van twee als dusdanig erkende taalgemeenschappen.⁴

Toch moeten we er ons in een analyse van de communautaire tegenstellingen voor behoeden deze conflicten uitsluitend of dominant te vertalen als een taal- en culturele problematiek. De geschiedenis van de communautaire verhoudingen in België is complexer dan de tegenstellingen tussen twee als dusdanig geïdentificeerde taalgemeenschappen:

'On tombe là sur une caractéristique fondamentale de la problématique communautaire en Belgique. Loin d'être uniquement "linguistique", celle-ci touche à tous les aspects de la vie en société et les revendications qui l'expriment peuvent dès lors bouleverser beaucoup d'habitudes et de positions de pouvoir'.⁵

Het op elkaar inwerken van een aantal sociaal-economische en politiek-ideologische tegenstellingen is zeer belangrijk geweest in de evolutie van de verhoudingen tussen Nederlands- en Franstaligen in dit land. Huysse (1980)⁶ heeft aangetoond dat de klerikaal-antiklerikale breuklijn en, in mindere mate ook de socio-economische breuklijn tot de jaren '60 overigens een veel grotere rol speelde in de politieke ontwikkelingen dan de cultureel-linguïstische breuklijn. De toename van de communautaire conflictstof na 1960 heeft veel te maken met de verschuiving van de economische, demografische en politieke verhoudingen tussen Nederlands- en Franstaligen in het land en met de pacificatie die op andere terreinen was bereikt. Het zijn deze verschillende breuklijnen, doorkruist door de communautaire tegenstellingen, die het maatschappelijke en politieke leven in België op doorslaggevende wijze beïnvloed hebben en de grondslag vormden voor structurele aanpassingen van het staatsbestel. We kunnen stellen dat 'taal' vaak

3 L. HOOGHE, De staatshervorming van 1988-1989 in België. Pacificatie en federalisme. *Federalisme*, 1990, nr. 4, p. 28.

4 Het bestaan van een kleine Duitstalige gemeenschap is voor onze analyse niet echt relevant en wordt dan ook buiten beschouwing gelaten.

5 P. DELFOSSE, Nationalisme et parlementarisme. La percée du nationalisme flamand au parlement belge (1873-1914). *Res Publica*, 1994, nr. 2, p. 216.

6 L. HUYSE, De gewapende vrede. Politiek in België na 1945. Leuven, Kritak, 1980.

de noemer was en is waaronder meer substantiële conflicten over macht en territorium binnen de Belgische staat werden en worden uitgevochten.⁷

A. Twee competitieve logica

Er zijn meerdere mogelijkheden voorhanden om het samenleven van verschillende taalgemeenschappen binnen eenzelfde staatsverband te kanaliseren. Of er al dan niet geopteerd wordt voor interne territoriale grenzen is daarbij een belangrijk gegeven.

Wie de politiek-institutionele ontwikkelingen in België in een historisch perspectief plaatst, stelt vast hoezeer er in dit land geëxperimenteerd werd met verschillende samenlevingsmodellen, gaande van beschermende taalwetten in een unitaire staatsstructuur, over de ontwikkeling naar grotendeels taalhomogene regio's met het vastleggen van de taalgrens, naar een doorgedreven federalisering van het land met de instelling van gemeenschappen en gewesten.⁸ Dat de elementen taal en territorialiteit in al deze institutionele experimenten een belangrijke rol speelden, werd op overtuigende wijze aangetoond door Witte.⁹ Terwijl in Vlaanderen de eis voor autonomie vooral georganiseerd werd rond de idee van de taalgemeenschap, groeide in Wallonië, onder impuls van uiteenlopende sociaal-economische belangen, de vraag om regionale autonomie. De geschiedenis van de communautaire relaties in België wordt dan ook gekenmerkt door een spanningsveld tussen groepsgebonden en territoriaal gedefinieerde entiteiten.

Onder welke omstandigheden de territorialiteitseis gestalte kreeg, is genoegzaam bekend. De eenheidsstaat van 1830 stond model voor een vrij duidelijke oplossing van het 'staat-zoekt-natie'-probleem. De Franstalige elite opteerte voor het Frans als eenheidstaal en streefde naar een verfransing van het hele Belgische grondgebied, dus ook van Vlaanderen. Het Frans zou het bindteken moeten worden van de natie en werd gepresenteerd als een 'patriottische noodzaak'. Toch verliep het verfransingsproces minder bewust dan vaak wordt beweerd en werd een eerder gematigde taalpolitiek gevoerd.¹⁰ Grondwettelijk heerste er inderdaad taalvrijheid, zodat het Nederlands in de privésfeer verder gebruikt kon worden. De publieke sfeer en het officiële leven werden daarentegen volledig gedomineerd door het Frans. Het Frans was de taal van het nationale bestuursapparaat, van het parlement en van de rechtspraak. Voor al diegenen die hogerop de sociale ladder wensten te komen, was de kennis van de taal van Voltaire een noodzaak: het Nederlands werd immers geïdentificeerd met armoede en achterlijkheid. De geringe sociaal-culturele status van het Nederlands en de economische achterstand van Vlaanderen, verklaren de onmachtpositie van de niet-verfranse meerderheid van de Vlaamse bevolking. Vooral in Brussel had de so-

⁷ Over de rol van de taalcomponent in de politieke geschiedenis van het land, zie: E. WITTE en H. VAN VELTHOVEN, *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*. Brussel, VUBPress, 1998.

⁸ Voor een gedetailleerd overzicht van de verschillende fasen in de hervorming van de instellingen, P. BERCKX, *150 jaar institutionele hervormingen in België*. Antwerpen, Kluwer, 1991.

⁹ We knopen in deze paragrafen aan bij o.a. E. WITTE, *Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830. Tijdschrift voor geschiedenis*, 1993, pp. 208-229.

¹⁰ Meer hierover in: F. LOUCKX, *Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië. Taal en Sociale Integratie 5*. Brussel: VUB, 1982, p. 129.

ciologische overmacht van het Frans een ingrijpend verfransings- en taalassimilatieproces tot gevolg. Via de tussenstap van de tweetaligheid, zouden veel Vlaamse dialectsprekers trouwens geleidelijk aan verfransen.¹¹

Onder impuls van de democratisering van het onderwijs enerzijds, de politieke democratisering anderzijds en de geleidelijke economische inhaalbeweging van Vlaanderen, werd door een zelfbewuste groep Vlaamse intellectuelen meer en meer geijverd voor de erkenning van het Nederlands en voor individuele taalrechten.¹² De reacties tegen de verfransings- en assimilatie-druk die vanuit Brussel voelbaar was in Vlaanderen, lokten voorzichtige tegemoetkomingen uit vanwege de Franstalige elite en resulteerden in een aantal wetten, die in het openbare leven in Vlaanderen de tweetaligheid introduceerden: het Nederlands kreeg een plaats naast het Frans. Deze wetten waren evenwel partiële maatregelen met een zeer beperkt toepassingsgebied en moeten veeleer als 'tactische toegevingen' beschouwd worden.¹³ Toen bleek dat vooral aan Waalse kant veel weerstand geboden werd tegen de invoering van de algehele tweetaligheid in België, verschoof de aandacht van de Vlaamse beweging naar de strijd voor territoriale taalrechten.

Tussen 1914 en 1935 voerden meerdere wetten het territorialiteitsprincipe in. De taalwet van 1932 legde de taalhomogeniteit van Vlaanderen en Wallonië in heel de publieke sector vast. Hoewel het territorialiteitsprincipe in de huidige politieke machtsstrijd vooral vanuit Vlaanderen wordt beklemtoond, werd het principe van de territoriale taalhomogeniteit onder Waalse druk gerealiseerd. Het was de politieke elite in Wallonië die zich keerde tegen een veralgemeende tweetaligheid en geen afbreuk wilde doen aan de eentaligheid van Wallonië. Wegens de demografische achteruitgang van Wallonië en het gebrek aan kennis van het Nederlands, werd gevreesd dat de Walen in het tweetalig, unitaire België geminoriseerd zouden worden en de dominantie van het Vlaamse en katholieke Noorden zouden moeten ondergaan. Daarom werd een territoriale oplossing voor de taalproblematiek naar voor geschoven. Hiermee werd tegelijkertijd de basis gelegd voor de latere hervormingen van het Belgische staatsbestel in federale richting.

In alle sectoren van het openbare leven werden taalrechten voortaan op territoriale basis verleend. Dat de twee grote taalgemeenschappen (Nederlandstaligen en Franstaligen) sterk verbonden bleken met een specifieke streek, kan verklaren waarom de band tussen taal en territorialiteit grotendeels kon worden geïnstitutionaliseerd. De taalgrens officialiseerde het bestaan van twee territoriaal gebonden gemeenschappen. Meer nog, de ingestelde tweeledigheid effende de weg voor een 'opsplitsing' van de bestaande structuren, maar genereerde tegelijkertijd een aantal probleemgebieden. Over de rol en de betekenis van het hoofdstedelijk gebied in deze 'opsplitsing' zullen we het verder nog hebben. Feit is dat

11 Zie: M. DE METSENAERE, The impact of geolinguistic and social processes on the language situation in Brussels. In: E. WITTE en H. BAETENS BEARDSMORE (red.), *The interdisciplinary study of urban bilingualism in Brussels*. Philadelphia, Clevedon, 1987, pp. 123-166.

12 De Vlaamse Beweging was in haar kern een beweging van intellectuelen en middenklassers die, zoals A. W. Willemsen het benadrukte, 'op twee fronten' moest strijden: enerzijds tegen de verfranste en verfransende machten in België en in Vlaanderen en anderzijds tegen de onverschilligheid bij brede lagen van de bevolking. Geciteerd in J. DELWAIDE, *De natie als constructie. Het geval België*. *Acta Politica*, 1996, nr.1, p. 70.

13 E. WITTE, *op.cit.*, 1993, p. 211.

Nederlandstalige en Franstalige federalisten in een gezamenlijk manifest uit 1961 beklemtoonden '*de ne plus admettre que Bruxelles continue à se développer au détriment des peuples qui constituent la réalité belge*'.¹⁴ Vlaanderen en Wallonië - daaronder begrepen het Vlaamse en het Waalse volk - moesten zich zo autonoom mogelijk kunnen ontwikkelen.

De taalwetten die in 1962/63 werden herzien, beklemtoonden andermaal het territorialiteitsbeginsel en legden de taalgrens definitief vast. Voor de toekomstige ontwikkeling in federalistische richting was dit een belangrijk gegeven. De strikte afbakening van het grondgebied is voor een federaal systeem een elementair gegeven, aangezien de autonomie van de deelgebieden op territoriale basis bepaald wordt.

B. De keuze voor territorialiteit

In het bovenstaande hebben we reeds aangegeven dat twee concurrentiële logica een rol gespeeld hebben in de hervorming van de Belgische staatsstructuren. Over de vraag of de nadruk diende te liggen op de tweeledigheid van de gemeenschappen of de drieledigheid van de regio's, waren Vlamingen en Walen het lange tijd fundamenteel oneens. Aan Vlaamse zijde werd veel belang gehecht aan autonomie op het vlak van cultuur, onderwijs en persoonsgebonden aangelegenheden. De Waalse verzuchtingen hadden daarentegen veeleer betrekking op meer economische ontplooiingsmogelijkheden voor de regio, hoewel de culturele component ook in de geschiedenis van de Waalse Beweging een niet te negeren drijfveer is geweest.¹⁵ De in beide landsdelen geformuleerde preferenties resulteerden in twee schijnbaar onverzoenbare definities voor politieke identificatie en mobilisatie, die de hervormingen van de Belgische staat zouden kenmerken.¹⁶ Het resultaat van het spanningsveld tussen beide paradigma's was een amalgaam van territoriale schikkingen, gecombineerd met de persoons- en taalgebonden afbakening van de gemeenschappen en een stelsel van garanties voor minderheden in de faciliteiten- en taalgrensgemeenten.

Het autonomiestreven in beide regio's leidde in 1970 inderdaad tot een compromis met betrekking tot de doorvoering van de gemeenschaps- én gewestvorming. De uitvoering van de gewestvorming liet echter op zich wachten, vooral omdat de vraag naar het statuut van Brussel en de begrenzing van het tweetalig gebied onoplosbaar bleken.

Waarom hoofdzakelijk in en om het hoofdstedelijk gebied Brussel de linguïstische spanningen het politieke leven sterk bepaald hebben en ook blijven bepalen, is bekend. De Vlaamse aanwezigheid in Brussel was onder invloed van een geleidelijk proces van verfransing sterk teruggevallen. Als symbool van de achterstelling van de Nederlandstaligen in een door een Franstalige elite gedomineerde staat, ging het hoofdstedelijk gebied een bijzonder aandachtspunt vormen op de Vlaamse politieke agenda. Na de Tweede Wereldoorlog is de com-

14 Groep Coudenberg, *Au nom de la démocratie*. Brussel, Roularta, 1991, p. 88.

15 Zie Ph. DESTATTE, *L'identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie (XIX-XXèmes siècles)*. Charleroi, Institut Jules Destrée, 1997.

16 Zie ook: L. HOOGHE, *op.cit.*, 1990. Toch moet de tegenstelling tussen beide opvattingen ons inziens gerelativeerd worden. In essentie werd - en wordt - aan beide zijden van de taalgrens gestreefd naar een vorm van autonomie binnen een *territoriaal* afgelijnde entiteit (met name Vlaanderen en Wallonië).

munautaire strijd in België zich steeds nadrukkelijker gaan toespitsen op de Brusselse hoofdstedelijke regio. Deze vaststelling geldt zowel voor de traditionele taalsrijd, als voor de meer recente discussie over de federalisering van het Belgische staatsbestel. Vooral aan Vlaamse zijde werd de taalsituatie in de hoofdstedelijke regio gezien als een ernstig obstakel voor een doorgedreven federalisering van het land. Aangezien ze er alle belang bij hadden op de politieke meerderheid in Vlaanderen te kunnen rekenen, verwierpen de Brusselse Vlamingen het voorstel om van Brussel een apart gewest te maken. Als hoofdstad van het land moest Brussel veeleer een ontmoetingsplaats van beide gemeenschappen zijn en moest de band met Vlaanderen en Wallonië behouden blijven. De overtuiging was dat deze band maar in stand gehouden kon worden door voor de hoofdstedelijke regio een afwijking van het territorialiteitsbeginsel te accepteren. Deze opstelling zou uiteindelijk leiden tot de optie voor niet-territoriaal gebonden gemeenschappen. Bovendien werd gevreesd dat de vorming van een derde en overwegend Franstalig gewest Brussel de machtsbalans zou doen overhellen ten nadele van Vlaanderen.

Aan Franstalige zijde wenste men daarentegen een doortrekken van de regionalisering tot het hoofdstedelijk gebied en het aanpassen van de taalgrens aan de sociologische realiteit. Hierbij werd een sterk verschillend argumentatieschema ontwikkeld. Terwijl aan Vlaamse zijde, los van de historische referenties - Brussel als oorspronkelijk Vlaamse stad - vooral gewezen werd op de hoofdstedelijke functies van Brussel, werd aan Franstalige kant daarentegen de realiteit van de grootstedelijke samenleving centraal gesteld. Vanuit de vaststelling dat de grootste gemeenschap in Brussel de Franstalige is, kan inderdaad gesteld worden dat Brussel gewoon beschouwd moet worden als een dominant Franstalige stad. Dat de Vlaamse minderheid er een groot aandeel in de bestuursmacht opeiste, werd dan ook aangevoeld als een beknotting van de natuurlijke overmacht van de Franse Gemeenschap. Bovendien werd aan Franstalige zijde veeleer geopteerd voor individuele taalvrijheid dan voor collectieve rechten. In elke fase van de federalisering bleek Brussel dan ook een van de voornaamste struikelblokken te zijn.

In tegenstelling tot de territoriale opsplitsing tussen Vlaanderen en Wallonië, was in Brussel de territoriale verdeling tussen beide gemeenschappen om verschillende redenen niet haalbaar. De twee gemeenschappen wonen er verspreid over de regio en de Nederlandstaligen vormen er regionaal en lokaal een minderheid. Hiermee moest in de regeling voor Brussel rekening gehouden worden. De taalsociologische realiteit maakt het bovendien moeilijk om van twee strikt gescheiden gemeenschappen te kunnen gewagen. Ook de centrumpositie van Brussel en zijn betekenis als hoofdstad van het land, diende bij het zoeken naar een institutionele oplossing in rekening gebracht te worden.¹⁷ Bij gebrek aan compromis, belandde het hoofdstedelijk gebied voor jaren - tot 1988 - in de institutionele koelkast. De gewestvorming werd ondertussen (sinds 1980) wel doorgevoerd voor Vlaanderen en Wallonië.

De eerste hervormingen hebben het streven naar meer autonomie aan beide zijden van de taalgrens niet kunnen tegenhouden. Uiteenlopende sociaal-economische ontwikkelingen en politieke krachtsverhoudingen in Vlaanderen en Wallonië en de idee dat respectievelijk de Vlaamse en Waalse natie het 'natuurlijk' fundament moeten vormen voor de politieke gemeenschap, hebben uiteindelijk geleid tot een steeds sterker wordend pleidooi voor een grondige hertekening

17 Zie: X. MABILLE, Les projets de statuts de Bruxelles. *Taal en Sociale Integratie*, 1989, nr.12, pp. 77-86.

van de Belgische staatsstructuren volgens de territoriale logica. De idee was dat binnen de territoriaal homogene gewesten de Vlaamse en Waalse (sub)naties de beste ontplooiingskansen zouden hebben.¹⁸ Brussel was in de keuze voor een territoriaal afgebakende taalhomogeniteit een duidelijke stoorzender. Het taalgemengd gebied en de aanwezigheid van een belangrijke taalminderheid in enkele faciliteiten- en taalgrensgemeenten, vormden voor de consequente doorvoering van het territorialiteitsprincipe een probleem.

Toch werd met de staats hervorming van 1988-89 ook voor Brussel een gewestelijk statuut uitgewerkt dat, op een aantal technische spitsvondigheden na, gelijkwaardig is aan dat van de andere gewesten.¹⁹ De samenwerking tussen beide gemeenschappen inzake gewestelijke materies in Brussel is geregeld via een ingewikkeld systeem van 'checks' and 'balances', met garanties voor de Vlaamse minderheid in de hoofdstad. Inzake gemeenschapsmateries hangen beide gemeenschappen niet van elkaar af. Ze beheren deze zaken grotendeels autonoom, al dan niet in samenspraak met de taalgenoten in Vlaanderen en Wallonië. De enige uitzondering hierop zijn de zogenaamd bicommunautaire materies en instellingen, die door beide taalgroepen samen beheerd worden.

Dat Brussel uiteindelijk een derde gewest is geworden, was een belangrijke toegeving van Vlaamse zijde. Het betekende immers dat Brussel nooit echt tot Vlaanderen zou kunnen behoren en voorgoed was 'opgegeven'. Anderzijds was de begrenzing van Brussel tot de 19 gemeenten en de garanties voor de Vlaamse minderheid in de hoofdstad de prijs die aan Franstalige zijde betaald moest worden voor de gewestvorming van Brussel. Dit betekende dat zij hun overmacht in de hoofdstad niet ten gelde zouden kunnen maken en aan de Vlaamse minderheid een belangrijke participatie in het gewestelijk bestuur moesten toestaan.

Na de meest recente staats hervorming lijkt de territoriale definitie uiteindelijk de bovenhand te hebben gehaald. De (voorlopig?) laatste etappe heeft het politieke landschap rond Brussel grondig hertekend ten voordele van de gewesten.²⁰ In haar bijdrage over de relatie tussen Vlaanderen en Brussel beklemtoont Hooghe²¹ dan ook dat enkel voor de politieke organisatie van de Vlamingen in Brussel de groepsgebonden logica nog dominant is. De delicate evenwichtsstructuur in Brussel en de institutionele banden tussen de Vlamingen in Brussel en Vlaanderen zijn grotendeels behouden gebleven. Toch dringt zich de vraag op naar de impact van een meer uitgesproken territoriale politiek voor de

18 Hoewel deze ontwikkeling aansluit bij een algemene versterking van het regionalisme in de meeste Westeuropese landen, willen we er hier op wijzen dat dit proces in België reeds in de jaren '30 werd ingezet.

19 Voor een gedetailleerd overzicht, zie: A. ALEN, Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en zijn instellingen. *Tijdschrift voor Bestuurs- en Publiekrecht*, 1989/8, pp. 491-494; P. DE BRUYCKER, Bruxelles dans la réforme de l'état. *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 1230-1231; S. LOUMAYE, Les nouvelles institutions bruxelloises. *Courrier Hebdomadaire du CRISP*, nr. 1232-1233 en P. VAN ORSHOVEN, Brussel anno 1989. Een derde gewest, een enige agglomeratie, drie gemeenschapscommissies en ... een vierde gemeenschap. *Rechtskundig Weekblad*, 1989-1990, nr. 14, pp. 449-466.

20 Met het Sint-Michielsakkoord en de hervorming van 1993 werd Grondwettelijk vastgelegd dat België voortaan een federale staat is. Deze Grondwetsherziening voorzag tegelijkertijd in de directe verkiezing van de Gemeenschaps- en Gewestraden.

21 L. HOOGHE, De relatie Brussel - Brusselse rand - Vlaanderen. Een institutioneel perspectief. In: E. WITTE (red.), *De Brusselse Rand. Brusselse Thema's 1*. Brussel, VUBpress, 1993, pp. 384-410.

politieke positie van de Vlamingen in Brussel. Gezien hun minderheidspositie in de hoofdstad was de band met Vlaanderen voor de Brusselse Vlamingen immers een belangrijke machtsfactor. In welke mate deze band zal stand houden, is een niet onbelangrijke vraag. Vooraleer daar een antwoord op te zoeken, gaan we na op welke manier de institutionele hertekening van het land gepaard gaat met een herformulering van de politieke identiteit in de deelgebieden.

III. Regionaal nationalisme

Politici, pressiegroepen en editorialisten zijn druk bezig geweest met de vraag naar de implicaties van de politieke en institutionele ontwikkelingen voor het voortbestaan van de Belgische constructie. Dat de Belgische staat in een zware legitimiteitscrisis verkeert, mag dan al voor iedereen duidelijk zijn. Of de federalisering van het land het begin van het einde heeft ingeleid en of de Belgische structuren het onder druk van centrifugale krachten binnen en buiten de grenzen, zullen begeven, blijft vooralsnog koffiedik kijken.

Feit is wel dat de deelgebieden, als gevolg van de doorgedreven federalisering van de Belgische staatsstructuren, een geheel eigen plaats innemen in het politieke beslissingsveld. Een gelaagde politieke structuur, waarbij verschillende bestuursniveaus - regionaal, nationaal, Europees/internationaal - de taken van het traditionele staatsapparaat hebben overgenomen, kenmerkt het huidige politieke landschap. Dat de rol van de Belgische staat daarmee werkelijk is uitgespeeld, is betwistbaar. Of de staatshervorming - zoals sommigen voorspellen - zal leiden tot de desintegratie van het land, dan wel of het vinden van een nieuw evenwicht het centraal gezag uiteindelijk zal versterken, moet nog blijken.²²

Wel zijn de traditionele staatsstructuren volop in beweging, enerzijds als gevolg van de internationalisering van economie, politiek en cultuur, anderzijds onder invloed van nationalistische politieke projecten. Beide ontwikkelingen lijken de delegitimering van de traditionele staatsstructuur in België mogelijk te maken.²³ De rol van de unitaire staat als symbool bij uitsteking van soevereiniteit lijkt uitgespeeld en de centrale staatsorganen hebben niet langer het monopolie van politieke macht. De decentralisatie van de staatsmacht heeft de federale instellingen sterk verzwakt en roept vooral in nationalistische kringen vragen op over het nut van de Belgische staat.

De vraag naar de legitimiteit van de Belgische staatsstructuren en, in het verlengde daarvan, naar het bestaan en voortbestaan van een Belgische specificiteit of 'belgitude' is overigens niet nieuw.²⁴ Tegen de achtergrond van de institutionele ontwikkelingen en van het opborrelend nationalisme in Vlaanderen en Wallonië, wint deze vraag echter aan fundamenteel belang. Verliest het Belgisch kader zijn betekenis, ten voordele van andere identificaties? Zijn deze noodzakelijk

22 De federalisering heeft in zekere zin geleid tot een de facto opdeling van de Belgische bevolking, in elk geval op het institutionele niveau.

23 Zie: H. VAN VELTHOVEN, Van industriële tot postindustriële samenleving. Waarheen met België, Vlaanderen en de Vlaamse Beweging? In: *Liber Amicorum, Adriaan Verbulst*. Gent, Willemsfonds, 1995, pp. 124-145.

24 Zie: F. PERIN, *Histoire d'une nation introuvable*. Brussel, Legrain, 1988; A. MEAN, *La Belgique de papa. 1970: le commencement de la fin*. Brussel, Politique et Histoire, 1989 en H. DUMONT e.a. (red.), *Belgitude et crise de l'Etat belge*. Brussel, F.U. Saint-Louis, 1989.

kerwijs onverzoenbaar? Of zijn ze veeleer compatibel en vullen ze elkaar aan? En wat betekent deze evolutie voor Brussel?

A. Het nationalisme van de regio's

Het einde van het 'nationale' België heeft mogelijkheden gecreëerd voor de ontwikkeling van nieuwe politieke identiteiten in Vlaanderen en Wallonië. Er lijkt nu, althans op politiek niveau, een consensus te groeien over de idee van een Vlaamse en een Waalse natie, die zichzelf moeten kunnen ontplooiën, al dan niet binnen een overkoepelende federale structuur. De uitgesproken territorialisering van het politieke leven in België is een basiscomponent voor de politieke projecten die deze 'naties' gestalte moeten geven. Het nationalisme van de regio's sluit aan bij de klassieke definitie van het nationalisme, die stelt dat de eigenheid van elk volk zijn weerspiegeling moet vinden in de staatsstructuren en de verdeling van de macht. Het gaat hier om de idee van de 'natie-staat', begrepen als '*natural locus of modern political affiliation*'.²⁵

Om de nationalistische aspiraties te legitimeren en de idee van twee verschillende samenlevingen in beide regio's hard te kunnen maken, wordt gebruik gemaakt van zogenaamd historische 'antagonismen' tussen Vlaanderen en Wallonië.²⁶ Dat België van bij aanvang een artificiële constructie zou zijn geweest, waar Vlaanderen en Wallonië door een historisch ongeluk in terecht gekomen zijn, is daarbij een vaak naar voren geschoven argument. Een correcte en genuanceerde historische analyse toont echter al gauw aan dat de voorstelling van twee gevestigde en natuurlijke entiteiten - Vlaanderen en Wallonië - waar België als het ware bovenop werd gelegd, niet gefundeerd is: '*Ook die etnische blokken moesten worden gevormd*'.²⁷

Om elke associatie met extreme krachten te vermijden, zullen de bevoegde overheden er voor oppassen hun beleid als 'nationalistisch' te bestempelen. De Vlaamse politieke agenda wordt doorgaans gerekend tot die van het 'zachte' nationalisme²⁸; vaak ook wordt de term 'nationalisme' vervangen door omschrijvingen waarin 'Vlaanderen' en de 'Vlaamse belangen' centraal staan. Het nationalistisch streven in de regio's presenteert zich hierbij als een 'natuurlijk' antwoord op de legitieme aspiraties van 'de gemeenschap' en als een rationele basis voor staats(her)vorming. De gemeenschap wordt gekwalificeerd als een voorpolitieke bepaaldheid, en het is de loyaliteit tegenover de voorpolitieke bepaaldheid van de gemeenschap die een noodzakelijk fundament zou zijn voor politieke legitimiteit. Wat nagestreefd wordt is met andere woorden de congruentie tussen het politieke en voorpolitieke veld (het volk).²⁹ Daarbij steunt de natio-

25 E. KOFMAN en C.H. WILLIAMS, *Community conflict, partition and nationalism*. Londen/New York, Routledge, 1989, p.2. Zie ook: E. GELLNER, *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983.

26 Zie vooral deel II: De mythen van het nieuwe België. In: A. Morelli, (red.), *op.cit.*, 1996.

27 J. DELWAIDE, *op.cit.*, 1996, p. 62.

28 F. DE WACHTER, Wie is mijn volk? De verleidingen van het zachte nationalisme. In: R. DETREZ en J. BLOMMAERT (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*. Berchem, EPO, 1994, pp. 71-91.

29 In de literatuur bestaat veel onenigheid over de vraag of nationalisme inderdaad verklaard kan worden vanuit het bestaan van een natie als voorpolitieke bepaaldheid. Nationalisme is dan niets anders dan de formulering van de politieke aspiraties van een be-

nalistische formule op de premisse dat het 'volk' of de 'natie' een natuurlijk gegeven is, dat zich door zijn particuliere eigenschappen onderscheidt van andere volkeren of naties en een sterke, natuurlijke mobilisatiebasis vormt voor politieke actie. Bovendien zouden alle breuklijnen in de samenleving door de natuurlijke verbondenheid binnen de natie overkoepeld en 'opgeheven' worden.

Over de karakteristieken van de natie en de manier waarop de natie moet worden uitgebouwd, is er veel minder consensus. Detrez en Blommaert³⁰ wijzen erop dat zowat alle centrale elementen in het nationalistisch discours - of beter de nationalistische discours - voorwerp zijn van variatie en interne tegenspraak. Zij geven aan dat de concrete invulling van het nationalistisch streven gekenmerkt wordt door een multitude aan tegenstrijdige ambities en interpretaties over de aspiraties van de natie en de doelstellingen van het nationalistisch project. De nationalistische retoriek overkoepelt bijvoorbeeld zeer verscheiden visies op Vlaanderen als eenheid van nationalisme: van biologisch-historisch gegeven (het Vlaamse volk), over cultuurregio of taalgemeenschap naar Vlaanderen als politieke entiteit. Onder de noemer van Vlaams nationalisme gaan dan ook zeer verscheiden politieke projecten schuil: van het verwerven van culturele autonomie, over het streven naar maximale culturele en politieke ontvoogding in een federale of confederale staat, tot separatisme en de onafhankelijkheid van Vlaanderen.

De veelvormigheid geldt ook in het politieke zoeken naar de identiteit van Wallonië. De naam verwijst, al naargelang, naar een geografische entiteit, een economische regio, een taalkundig geheel, een 'nationale' gemeenschap. Hoewel ook binnen de Waalse beweging nationalistische stromingen aanwezig zijn die uitgaan van een eerder 'etnische' invulling van de Waalse identiteit, lijkt het politieke discours er zich vooral te laten inspireren door het Franse model van staatsburgerschap en nationale identiteit, waarbij iedereen die dat wenst in de Waalse gemeenschap kan assimileren en er onvervreemdbaar deel van kan worden. Politiek gesproken hebben beide benaderingen evenwel hetzelfde doel: het samenvallen van het politieke en het voorpolitieke veld.³¹

B. De symbolische herdefiniëring van de gemeenschap

De legitimering van nieuwe politieke instituties en de machtspositie van het politieke establishment in de deelgebieden resulteerden in een verschuiving van het politiek referentiekader van het federale niveau naar dat van de regio's. Terwijl België meer en meer wordt afgedaan als een artificiële constructie, profileren Vlaanderen, maar ook Wallonië, zich meer en meer als volwaardige entiteiten, met andere belangen, andere politieke doelstellingen, een andere identiteit. Deze symbolische herdefiniëring voltrekt zich niet alleen in de beleidsbeslissingen die op het niveau van de gewesten worden genomen, maar ook in de

staande natie. De idee dat een natie veeleer begrepen moet worden als een produkt van een nationalistische ideologie, is mijn inziens een veel correctere interpretatie. Daarmee wordt aangesloten bij Gellner (1983) die stelt dat het nationalisme naties voortbrengt en niet omgekeerd. Voor een bondig overzicht van verschillende stromingen in de literatuur over natie, nationalisme en nationale identiteit, zie: J. HUTCHINSON en A.D. SMITH, (red.), *Nationalism*. Oxford/New York, Oxford University Press, 1994.

30 R. DETREZ en J. BLOMMAERT (red.), *op.cit.*, p. 15.

31 F. DE WACHTER, *op.cit.*, pp. 72-75.

politieke retoriek van de gewestelijke overheden.³² Daarbij gaat het om de manier waarop de politieke gemeenschap wordt verbeeld.³³ Het politiek systeem heeft immers nood aan een '*sense of community*' als indicator van politieke cohesie en van de legitimiteit van het politiek systeem.³⁴ De nieuwe politieke elite heeft dan ook objectief belang bij een verschuiving van identificaties van het traditionele staatsniveau naar dat van de regio's. De deelgebieden vormen nu de locus van politieke bedrijvigheid en het formuleren van politieke doelstellingen gebeurt hoofdzakelijk in termen van de belangen van de eigen gemeenschap.

De premissen van deze regionaal-nationalistische formule maken deel uit van wat als logisch fundament wordt beschouwd voor de politieke praxis in België.³⁵ In het denken over de rol van de staat is de klemtoon verschoven van de vraag naar de taken van het staatsapparaat in de opbouw van een democratische samenleving naar de vraag naar lidmaatschap van de politieke gemeenschap. De conceptualisering van het staatsbegrip is met andere woorden verschoven van de 'staat-als-centrum-van-macht' naar 'de staat-als-grens'.³⁶ De discussie over natievorming en nationale identiteit ligt in het verlengde van deze evolutie. Hierbij is de vraag naar de bepaaldheid van de natie belangrijk geworden. Wie is de natie? Wie heeft een plaats binnen de reële of symbolische grenzen van de natie? Welke criteria onderscheiden de natie van andere in nationale termen gedefinieerde entiteiten? Deze vragen doen ons belanden bij de notie identiteit en bij de manier waarop dit begrip wordt gepolitiseerd.

C. *Wie is de natie?*

Elk nationalisme is '*the political product of a particular set of circumstances that waxed and waned in content and support as circumstances changed*'³⁷. Hoewel het discours uitgaat van de natie als een natuurlijk gegeven, is de betekenis van het identiteitsbegrip vrij problematisch. Identiteit is een schimmig begrip, dat juist door de conceptuele vaagheid ervan politiek zo bruikbaar is. Het functioneert in eerste instantie als *symbolic marker*. Het wijst daarbij tegelijkertijd op het gemeenschappelijke - dat wat de natie tot een gemeenschap maakt - en op het particuliere - datgene wat de natie uniek maakt. Het trekt de grenzen

32 S. SLEMBROUCK en J. BLOMMAERT, De politiek-retorische constructie van een Vlaamse natie: Vlaanderen-Europa 2002. In: A. MORELLI (red.), *op.cit.*, pp. 243-258.

33 In 'De pragmatiek van Europese nationalistische ideologieën' betoogt Verschuieren dat West-Europa niet in staat blijkt anders te denken dan in termen van nationale, liefst etnisch homogene staten. In: R. DETREZ en J. BLOMMAERT (red.), *op.cit.*, 1994, pp. 92-101.

34 D. EASTON, geciteerd in B. MADDENS, Een vaderland om te beminnen? Het nationale bewustzijn van Vlaamse laatstejaarsscholieren. *Res Publica*, 1989, nr. 1, p. 49.

35 Dit was overigens niet anders in het "oude" België. Nu krijgen we echter een situatie waarbij ook Vlaanderen en Wallonië zich als aparte entiteiten met een eigen karakter willen affirmeren. Dit hoeft niet noodzakelijk tegen het Belgische niveau te werken. Integendeel, we zouden kunnen stellen dat het Vlaams en Waals nationalisme hun voedingsbodemp vinden, juist in het bestaan van de Belgische constructie. Zie ook: G. VAN ISTENDAEL, geciteerd in B. KERREMANS, The Flemish identity: nascent or existent? *Res Publica*, 1997, nr. 2, p. 306.

36 R. DETREZ en J. BLOMMAERT (red.), *op.cit.*, 1994, p. 9.

37 J. AGNEW, Nationalism: autonomous force or practical politics? Place and nationalism in Scotland. In: C.H. WILLIAMS en E. KOFMAN (red.), *op.cit.*, 1989, p. 173-174.

van de gemeenschap die in nationale termen wordt gedefinieerd, juist door oppositie tot andere gemeenschappen, tot andere 'naties'.

Op zich heeft het concept 'natie', 'nationale identiteit' geen precies omschrijvingsobject. Natie en nationale identiteit bestaan niet in gestolde vorm. Ze worden geconstrueerd doorheen het discours, '*attaching significance to perceived differences between people as well as to sensed affinities among them*'.³⁸ Opdat ze betekenis zouden hebben, moeten het natie- en identiteitsbegrip in hun concreet gebruik opgevuld worden met relevante elementen uit de sociale werkelijkheid. Er zijn echter geen natuurlijke of noodzakelijke criteria om naties van elkaar te onderscheiden of om te bepalen wat de term 'nationale identiteit' precies inhoudt.³⁹

Dat Vlaanderen en Wallonië 'natuurlijker' entiteiten zouden zijn dan België, is bijgevolg fictie. De verhoudingen tussen de twee taalgemeenschappen, die nu de basis vormen voor het politieke handelen, is veeleer een produkt van de krachtsverhoudingen tussen beide gemeenschappen en van de percepties die beide gemeenschappen van zichzelf en van elkaar produceren.⁴⁰ Immers:

*"Nationalism is quintessentially homogenizing, differentiating or classifying discourse: one that aims its appeal at people presumed to have certain things in common as against people thought not to have any mutual connections".*⁴¹

Het verbeelden van de natie en het invullen van de eigenheid gebeurt aan de hand van een aantal partiële kenmerken, die het geheel moeten symboliseren. Het bekende adagium 'De taal is gans het volk' is hier een perfecte illustratie van. Welke criteria uiteindelijk belangrijk zijn in het vaststellen van het lidmaatschap tot de natie en de begrenzing van de in nationale termen gedefinieerde collectiviteit, hangt samen met de historische en politieke context waarbinnen de natie gestalte krijgt.

In het politiek discours in Vlaanderen wordt sterk de nadruk gelegd op de culturele component van het natiestreven. De Vlaamse identiteit of eigenheid is een identiteit die hoofdzakelijk in termen van taal wordt geïnterpreteerd. Taal is een

38 G.C. BENTLEY, Ethnicity and Practice. *Comparative Studies in Society and History*, 1987, nr. 1, p. 34.

39 Zie: B. ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen, Verso, 1983; F. BARTH (red.), *Ethnic groups and boundaries: the social organization of cultural difference*. Oslo, Universitetsforlaget, 1982; E. HOBSBAWM en T. RANGER, *The invention of tradition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983 en E. HOBSBAWM, *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

40 Identificatieprocessen worden beïnvloed, zowel door een interne dynamiek als door externe krachtsverhoudingen. Zoals Featherstone het stelt: '*The proces of formation of (national) culture cannot be understood merely as a response to forces within the nation state, but must be seen in relation to forces outside of it: the potential for the development of national identity and cultural coherence as relationally determined by the structures of the shifting disequilibriums of power and interdependencies of the figuration of nation states within which a particular country was embedded*'. M. FEATHERSTONE, Global and local cultures. In: J. BIRD e.a. (red.), *Mapping the futures: local cultures, global change*. Londen, Routledge, 1993, pp. 169-187. Zie ook: R. Jenkins, Rethinking ethnicity: identity, categorization and power. *Ethnic and Racial studies*, 1994, nr. 2, pp. 197-223.

41 K. VERDERY, Whither "nation" and "nationalism"? *Daedalus*, 1993/3, p. 38.

metafoor voor de specificiteit van de natie.⁴² Dit is uiteraard verklaarbaar vanuit een geschiedenis van sociaal-economische en politieke achterstelling op cultureel-linguïstische gronden, binnen een door een Franstalig establishment gedomineerde unitaire staat. De in cultureel-linguïstische termen gedefinieerde identiteit biedt een antwoord op de vraag wie en wat de natie is, wie er deel van uitmaakt en wat de natie onderscheidt van andere gemeenschappen.

Het definiëren van de natie is ook een manier van voorstellen, van sociale relaties zien. Het is een vorm van positionering in de wereld en in relatie tot anderen⁴³:

*'All identities are constituted within a system of social relations and require the reciprocal recognition of others. Identity... is not to be considered a 'thing' but rather a 'system of relations and representations' ... the maintenance of an agent's identity is a continual process of recompositions rather than a given one, in which the two constitutive dimensions of self-identification and affirmation of difference are continually locked... identity is seen as a dynamic, emergent aspect of collective action.'*⁴⁴

Zo moeten we ook de opbouw van een Vlaamse natie zien, niet alleen vanuit de plaats die Vlaanderen in Europa wil innemen en vanuit de legitimiteit die het Europa van de Regio's aan deze nationalistische formule verschaft, maar ook in relatie tot de Belgische structuren enerzijds en tot Wallonië/Franstalig België anderzijds.

Hoewel aan Vlaamse zijde de taalcomponent een centraal element blijft in de definiëring van het natieconcept, lijken een aantal ontwikkelingen te wijzen op een toenemend belang van de territoriale component in het nationalistisch streven. 'Vlaanderen', als cultureel en geografisch afgebakend gebied, is meer en meer de basis voor het formuleren van politieke eisen en het verdedigen van belangen.⁴⁵ In welke mate daardoor wordt geraakt aan de band met de Brusselse Vlamingen, en wat deze ontwikkeling betekent voor de positie van het tweetalig gebied, is een vraag waar we in onderstaande paragrafen het antwoord op zoeken.

IV. Brussel

A. Brussel: een stuk van ons?

In wat voorafgaat hebben we geargumenteed dat het federale België meer en meer in de richting van territoriaal afgebakende deelstaten evolueert. Brussel

⁴² Zie ook: E. HOBSBAWM, Language, culture, and national identity. *Social Research*, 1996, nr. 4, pp. 1065-1080.

⁴³ Daarom is de term 'identificatie' eigenlijk adequater, aldus E. BALIBAR, Culture and identity. In: J. RAJCHMAN (red.), *The identity in question*. New York/Londen: Routledge, 1995, pp. 173-196.

⁴⁴ P. SCHLESINGER, On national identity: some conceptions and misconceptions criticised. *Social Science Information*, 1987, nr. 2, pp. 219-264.

⁴⁵ Dit is niet anders aan Franstalige zijde: 'De Franse Gemeenschap is op haar beurt een territoriaal begrip geworden', aldus G. Fonteyn. In zijn analyse van de relatie Brussel-Wallonië komt de auteur dan ook tot de conclusie dat 'het territorium is de norm geworden, ook voor de gemeenschappen'. G. FONTEYN, De Walen, Brussel en de rand, of het anti-flamingantisme. In: E. WITTE (red.), *De Brusselse rand. Brusselse Thema's 1*. Brussel, VUBpress, 1993, pp. 411-419.

vormt in deze ontwikkeling een 'storende' factor. Het bestaan van het taalgebied Brussel betekent een duidelijke rem op een territoriale opdeling van het land.⁴⁶ Zowel voor Vlaanderen als voor Wallonië is de band met het Brussels Gewest immers belangrijk. Dat er in Brussel voor beide regio's heel wat belangen te verdedigen zijn, is onbetwistbaar. Naast het symbolisch en cultureel belang van Brussel, vormt de regio door de concentratie van economische en politieke beslissingsmacht in het tweetalig gebied, een ware 'grootmacht'. De Brusselse skyline, met zijn talrijke kantoor-torens, laat weinig twijfel bestaan over de aard van het tertiëriseringsproces. Dichtbij de instellingen van de politieke macht, hebben in Brussel nagenoeg alle grote Belgische ondernemingen en ook heel wat multinationale ondernemingen hun (hoofd)zetel gevestigd. Ook de opmars van de Europese instellingen en diensten, met in hun zog de talrijke internationaal opererende ondernemingen, behoren tot de standaardverhalen van de Brusselse stadsontwikkeling. Brussel is goed als vestigingsplaats voor meer dan 30.000 bedrijven, die samen zo'n 550.000 banen leveren.⁴⁷ De regio huisvest zo'n 1.100 internationale instellingen en een 200-tal ambassades. In de wereldranglijst van congressteden staat ze in de top vijf, samen met Londen, Parijs en Genève. Als financieel centrum neemt Brussel een zevende plaats in. Aan deze concentratietendens is met de federalisering geen einde gekomen. Het aantal politieke beslissingsorganen dat in Brussel gevestigd is, is doorheen de recente staatsvormingen niet afgenomen, maar integendeel nog toegenomen. Zeer sterk blijft dan ook het beeld van de werkgelegenheidspool die dagelijks tienduizenden pendelaars aantrekt.

Verder blijft Brussel symbolisch belangrijk, als hoofdstad van het land en hoofdstad van beide gemeenschappen. De gemeenschappen doorkruisen immers de territoriaal afgebakende gewestvorming. Dat Brussel tot beide gemeenschappen moet blijven behoren, is een opvatting die vooral aan Vlaamse zijde verder beklemtoond wordt. Het ligt geheel in de lijn van de politieke visie op identiteit dat vanuit Vlaanderen de verbondenheid met de Vlamingen in Brussel wordt benadrukt: de Vlaamse gemeenschap als een bevestiging van de culturele eenheid, over de regionale grenzen heen. Hoewel ook in Vlaanderen de territoriale logica de politieke organisatie van de samenleving meer en meer bepaalt, is het doorknippen van de gemeenschapsbanden met de Brusselse Vlamingen vooralsnog ondenkbaar. Aan Franstalige kant liggen de zaken complexer. De identificatie tussen Wallonië en Franstalig Brussel is nooit zo 'eenduidig' geweest. De Francofone alliantie Wallonië-Brussel was veeleer een strategisch samengaan van de Franstalige krachten op bepaalde cruciale momenten. De Franstalige meerderheid in Brussel behoudt bovendien ook zonder de politieke steun uit Wallonië een duidelijk overwicht.

Vlaanderen daarentegen laat Brussel (vooralsnog?) niet los. Om de band tussen beide te beklemtonen, heeft de Vlaamse Gemeenschap beslist haar hoofdstad in Brussel te vestigen. Aangezien aan Vlaamse zijde gemeenschaps- en gewestinstellingen samenvallen, betekende dit concreet dat de Vlaamse politieke

46 Laten we er hier nogmaals op wijzen dat op politiek niveau slechts een kleine minderheid voorstander is van separatisme. De vraag naar een verdere federalisering of zelfs een uiteindelijke opdeling van het land, kan overigens weinig Belgen beroeren. Verschillende opiniepeilingen wijzen in de richting van grote onverschilligheid, ook in een Vlaanderen waarvan zo vaak gesteld wordt dat het natiegevoel er zo sterk leeft.

47 A. DELCAMP, *Les institutions de Bruxelles. De la commune à l'agglomération, de la région-capitale à l'état fédéré*. Brussel, Bruylant, 1993, pp. 17-24.

instellingen en een groot deel van de Vlaamse administratie in Brussel een onderdak moesten krijgen. Hoewel het belang van deze inplanting grotendeels symbolisch is en Brussel ook hoofdstad is van de Franstalige Gemeenschap, heeft deze Vlaamse keuze voor Brussel aan Franstalige zijde veel wrevel gewekt. Dat Vlaanderen ervan zou dromen Brussel te 'heroveren', is een stelling die in bepaalde francofone kringen nogal wat opgang maakt.

Naast de inplanting van de Vlaamse instellingen, zijn ook verschillende beleidsinitiatieven erop gericht om de Vlaamse aanwezigheid in Brussel te ondersteunen. Het vasthouden aan een strikte toepassing van de zo vaak omstreden taalwetgeving in Brussel is één element in de ondersteuning van de Vlaamse component in de hoofdstad. Hoewel het uitbouwen van een beschermende taalwetgeving voor de Nederlandstalige aanwezigheid in de hoofdstedelijke regio niet onbelangrijk is gebleken, heeft de taalwetgeving de taalsituatie in de hoofdstad slechts in beperkte mate kunnen beïnvloeden. Ook de uitbouw van een uitgebreid sociaal-cultureel netwerk en van een Vlaams onderwijsnet in de hoofdstad, is een strategie waar sinds de jaren '70 aan vastgehouden wordt. Recentere initiatieven vanuit de Vlaamse Gemeenschapscommissie zijn erop gericht de hoofdstad aantrekkelijker te maken als woonplaats. Het promoten van Brussel als 'Bruisende stad', het stimuleren van buurtontwikkelingsprojecten in de hoofdstad en het ontwikkelen van een aantal initiatieven als 'Brussel Hoofdstad Woonstad', die Nederlandstaligen zouden moeten stimuleren om in Brussel te komen wonen, passen geheel in dit opzet. Vanuit de vaststelling dat slechts 2 % van alle Vlaamse ambtenaren in Brussel wonen, in concreto 227 ambtenaren op een totaal van 10.830, werd binnen de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) recent de idee van woonpremies ontwikkeld. Hoewel de symboliek ervan niet onderschat kan worden, moet het reële belang van deze initiatieven sterk worden gerelativeerd. Op het budget van de VGC werd welgeteld 1.000.000 BF ingeschreven voor het toekennen van woonpremies. Dit budget is goed om tien ambtenaren met een woonpremie van 100.000 BF naar de hoofdstad te lokken. Een Vlaamse herovering van Brussel dient op die manier niet onmiddellijk te worden gevreesd.

Ondanks deze initiatieven lijkt, in de praktijk, de band tussen Vlaanderen en Brussel minder hecht te zijn dan officieel wordt beleden. Eerst en vooral lijken de gemeenschappen aan belang te verliezen, ten voordele van de gewesten. Dit heeft uiteraard een weerslag op de band tussen Vlaanderen en Vlaams Brussel. De verbondenheid tussen beide is in essentie een kwestie van geïnstitutionaliseerde banden en wederzijdse belangen. Met de doorgedreven territoriale politiek lijken deze minder evident te worden. Dat Brussel een specifieke aanpak vereist, is in de Vlaamse Gemeenschapscommissie herhaaldelijk beklemtoond. Bovendien investeert Vlaanderen vooral in de Vlaamse rand rond Brussel en heeft het voor een heleboel materies in het hoofdstedelijk gebied geen enkele bevoegdheid. De Vlaamse politici in Brussel zijn dan aangewezen op zichzelf en op de goede samenwerking tussen beide gemeenschappen in de hoofdstad. Door het systeem van 'checks' en 'balances' hebben ook de Franstaligen in de hoofdstad er geen belang bij om de communautaire gevoeligheden al te ver op de spits te drijven. Dit zou immers tot een 'deadlock' in de Brusselse gewestelijke instellingen leiden en het hele systeem doen imploderen. Bovendien hebben Nederlands- en Franstaligen voor een heleboel zaken in Brussel gelijklopende belangen. Het degelijk functioneren van het hoofdstedelijk gewest is dan ook een bekommernis die beide taalgroepen noodgedwongen met elkaar delen.

B. *Taal en territorialiteit in Brussel*

In tegenstelling tot de ontwikkelingen op het federale niveau, hebben taal en territorialiteit in het hoofdstedelijk gebied een bijzondere rol gespeeld. Omdat Vlaanderen en Wallonië het niet eens konden worden over de vraag of Brussel als een aparte regio moest worden beschouwd (de Franstalige visie) of als een verlengstuk van de twee gemeenschappen (de Vlaamse visie), was de institutionele regeling voor Brussel het resultaat van een uiterst moeizaam compromis, waarbij getracht werd de tegenstrijdige aspiraties van beide taalgroepen met elkaar te verzoenen. Als taalgemengd gebied werd voor Brussel gezocht naar een oplossing op basis van individuele taalrechten en groepsgebonden rechten. De Brusselse besturen zijn bijgevolg gekenmerkt door een combinatie van samenwerking in gewestelijke en bicommunautaire materies en autonomie van de gemeenschappen inzake culturele en persoonsgebonden aangelegenheden.

Aan deze regeling werd met de verdere federalisering van Vlaanderen en Wallonië niet fundamenteel geraakt. Taal is er een van de belangrijkste identificatiefactoren in het politieke bestel gebleven. Toch lijkt één en ander volop in beweging.⁴⁸ Bij de Brusselse Vlamingen bestaat er een steeds duidelijkere vraag naar de versterking van de Vlaamse politieke poot in de hoofdstad. De Vlaamse Gemeenschapscommissie in Brussel wil meer bevoegdheden en meer middelen om in Brussel op een autonomere manier een beleid te voeren. Hoewel van een breuk met de Gemeenschap in Vlaanderen voorlopig geen sprake is, lijkt deze vraag aan te sluiten bij de verdere territorialisering van het politieke leven in België. Dit heeft ook te maken met belangrijke verschuivingen aan Franstalige kant. De Franstalige Gemeenschap heeft met de laatste hervormingen veel bevoegdheden verloren ten voordele van het Waalse Gewest en de Franstalige Gemeenschapscommissie (COCOF) in Brussel. De gemeenschapsband tussen Wallonië en Franstalig Brussel is daardoor nog losser geworden dan die al was. Dit betekent niet alleen een versterking van de territoriale logica ten voordele van Franstalig Brussel en Wallonië. Gevolg is ook dat de asymmetrie in de bestuursorganisatie van gemeenschapsmateries in Brussel sterk toeneemt. In tegenstelling tot de ontwikkelingen naar meer autonomie voor Wallonië enerzijds en Franstalig Brussel anderzijds, werd aan Vlaamse zijde de band tussen de Vlaamse Gemeenschap en de VGC wel behouden. Het is echter onbetwistbaar dat de VGC minder bevoegdheden en slagkracht heeft dan haar Franstalige tegenhanger COCOF. Terwijl de Vlaamse gemeenschap in Brussel zich geconfronteerd ziet met een versterkte Franstalige tegenspeler, blijft haar positie op taalcultureel vlak dus sterk afhankelijk van de machtspositie van Vlaanderen in België. Welke gevolgen de ontwikkeling aan Franstalige zijde op termijn zal hebben, is een vraag die voor de Vlaamse component in Brussel uitermate belangrijk is.

C. *Brussel: bipolaire opdeling, multiculturele realiteit*

Dat de politieke identificatie niet steeds eenduidig is en op basis van het taalcriterium soms ook onmogelijk, blijkt bij uitstek in taalgemengde gebieden als Brussel. Op basis van taal kan inderdaad geen uitsluitsel gegeven worden over de plaats van de groep tweetaligen en taalgemengden die vooral in de Brusselse regio haar bestaan heeft. De sociologische realiteit in dit tweetalig gebied laat zich

⁴⁸ Voor onderstaande paragraaf werd dankbaar gebruik gemaakt van de analyse van o.a. L. HOOGHE, *op.cit.*, 1993, pp. 384-410.

niet eenvoudigweg reduceren tot een eenduidige link tussen taal en territorialiteit of meer algemeen tussen identiteit en territorialiteit. Brussel is niet te identificeren als Vlaams of Waals bruggehoofd, als Nederlands- of Franstalige regio 'tout court'. Als hoofdstad van het land, hoofdstad van beide gemeenschappen en hoofdstad van Europa, vormt het tegelijkertijd een ontmoetingsplaats voor beide grote gemeenschappen. We kunnen stellen dat, sociologisch gezien, de Brusselse regio een veelkleurige zone bij uitstek is, met een grote groep tweetaligen en anderstaligen, die zich niet of moeilijk laten identificeren als lid van een van beide geofficialiseerde gemeenschappen. Bovendien wordt de Brusselse regio in zijn geheel gekarakteriseerd door die twee- en meertaligheid, waar Nederlandstaligen, Franstaligen en anderstaligen naast, met en door elkaar leven.

Daarenboven is de keuze voor de een of andere gemeenschap op het niveau van de bevolking officieel onbepaald. Het ontbreken van het beginsel van de subnationaliteit en de onmogelijkheid om via taal- en bevolkingstellingen te achterhalen wie zich tot welke gemeenschap rekent, maakt een essentieel onderdeel uit van het compromis over Brussel. De gemeenschappen zijn er bevoegd, niet voor personen, wel voor instellingen die door de aard van hun activiteiten duidelijk tot de ene of andere gemeenschap behoren. Elke inwoner in Brussel is echter volledig vrij om gebruik te maken van de diensten en instellingen van zijn keuze. Iemand kan er zonder enig probleem voor opteren om zijn kinderen naar een Nederlandstalige school te sturen, het Franstalig verenigingsleven te frequenteren en voor verzorging beroep te doen op de diensten van een bicommunautaire ziekenhuisinstelling.

Op het institutionele en politieke niveau werd echter afgestapt van deze onbepaaldheid. Zowel institutioneel als politiek wordt uitgegaan van een tweeledigheid. Het Brussels compromis berust inderdaad op het paradigma van de aanwezigheid van of de confrontatie tussen twee als dusdanig erkende gemeenschappen, de Vlaamse en de Franstalige. In dit paradigma wordt, zoals gezegd, geen rekening gehouden met de complexe sociologische realiteit in Brussel, waar een grote aandeel van de bevolking moeilijk geplaatst kan worden binnen het kader van de bicommunautaire samenstelling van Brussel.

In welke mate de institutionele tweeledigheid van Brussel naar de toekomst toe behouden zal blijven, is een niet onbelangrijke vraag. Verschillende factoren doen vermoeden dat de breuklijn Franstaligen-Nederlandstaligen door nieuwe ontwikkelingen op de helling zal worden gezet. Er is eerst en vooral de doorgedreven federalisering. Hoewel in het politieke discours wordt vastgehouden aan de band tussen Vlaanderen en Brussel, lijken er door de toegenomen territorialisering van het politieke bedrijf in België voldoende redenen voor minder betrokkenheid bij Brussel. Een volledig doortrekken van de territorialiteitseis tot de Brusselse politiek zou de Vlaamse regering meer speelruimte geven tegenover de Franstalige eisen in de Vlaamse rand rond Brussel. De nu nog voorzichtige pleidooien voor het afschaffen van de faciliteiten zouden op die manier in een stroomversnelling kunnen terechtkomen. Aan Franstalige zijde is de ontwikkeling al langer duidelijk. Zonder Brussel officieel af te schrijven, heeft Wallonië zich duidelijk gedistantieerd van de Brusselse politiek. Het is dan ook niet geheel ondenkbaar dat de Vlaams-Franstalige breuklijn in Brussel op termijn zal vervagen en plaats zal ruimen voor een identificatie op basis van het territoriale criterium, dat door alle Brusselaars gedeeld wordt. Dit zou de politieke actoren in de hoofdstad toelaten om zich duidelijker te profileren tegenover Vlaanderen en Wallonië. De Europese ambities van Brussel kunnen een vlottere samenwerking tussen de twee taalgemeenschappen in de hoofdstad ongetwijfeld stimuleren. Dat

ook de aanwezigheid van een aanzienlijke groep 'nieuwe Belgen' en buitenlanders de politieke krachtsverhoudingen in de hoofdstad zal beïnvloeden, is onmiskenbaar. Dat zij doorgaans weinig voeling hebben met de Vlaams-Franstalige breuklijn, creëert naar de toekomst mogelijkheden voor een politieke organisatie die niet in eerste instantie op de 'etno-linguïstische' breuklijn is gebaseerd. Of een "Brussels identiteitsproject" de belangen van de verschillende gemeenschappen in de hoofdstad zal kunnen veezoenen, is een vraag waarop we het antwoord voorlopig in het midden moeten laten.

V. Besluit

De opbloei van het regionaal nationalisme in Vlaanderen en Wallonië heeft de relatie tussen territorialiteit en identiteit op een nieuwe manier op de voorgrond gebracht. De institutionele hervormingen en het succes van het nationalisme in de regio's hebben tot gevolg dat de band tussen territoriale en groepsgebonden loyaliteiten meer en meer wordt aangehaald. Omdat de scheidingslijn tussen beide taalgemeenschappen grotendeels samenvalt met de opdeling van het land in twee grote gewesten (Brussel even terzijde gelaten), is het "nationaliseren" van de regio's een reële mogelijkheid gebleken, die zonder al te veel discussie kon worden aangevat. In zijn volle consequentie zou het subnationalisme van de regio's kunnen uitmonden in een uiteenvallen van de federale staat. Het failliet van andere federaties (Sovjet Unie, Joegoeslavie, Tsjechoslowakije) geeft inderdaad aan dat een federale structuur geen garantie inhoudt voor een definitieve en duurzame oplossing voor de spanningen tussen verschillende gemeenschappen.

Toch lijkt het niet zo'n vaart te lopen met het failliet van de Belgische constructie. Vooreerst is het proces van natievorming in Vlaanderen en Wallonië nog maar uit de startblokken gekomen. Wie de natie is, wordt met veel politieke ijver beetje bij beetje uitgetekend. Maar de constructie is veelvormig en omstreden en vooral gebaseerd op een aantal schimmige concepten en hoogst betwistbare uitgangspunten. De congruentie tussen volk en staat of tussen gemeenschap en gewest is immers geen natuurlijke, rationele, noch reële oplossing voor een aantal maatschappelijke vraagstukken en de als dusdanig geïdentificeerde (sub)naties zijn niet "gegeven".

Wie en wat de natie is, is een vraag waar verschillende actoren uiteenlopende ideeën over ventileren. Het is dan ook geen toeval dat verschillende politieke projecten en sociaal-economische programma's worden gelegitimeerd, met het symbool van de natie als ultiem referentiepunt. Dit betekent dat de invulling van het natiebegriff onderdeel is van de politieke strijd, waarbij verschillende groepen verschillende dingen "lezen" in het symbool van de natie. In een analyse moeten 'natie' en '(nationale) identiteit' dan ook benaderd worden, niet als objectieve, in de realiteit gegeven realiteiten maar als dynamische concepten. De machtsaanspraken tussen verschillende gemeenschappen en in "nationale" termen gedefinieerde identiteiten in het land (de Belgische, de Vlaamse, de Waalse), tonen aan dat de betekenis van de sleutelconcepten veeleer tijd- en contextgebonden is en dat de invulling ervan als resultaat van een aantal historische ontwikkelingen en socio-politieke krachtsverhoudingen moet worden benaderd.

Bovendien is meermaals gebleken dat het nationalistisch streven aan de gewone man in de straat voorbij gaat. Het streven naar een onafhankelijke natiestaat voor Vlaanderen en voor Wallonië wordt niet gedragen door een meerderheid van de bevolking in de respectieve regio's, noch door een meerderheid van

de politieke klasse. Er is bij deze klasse een reële vrees aanwezig voor het volledig opblazen van de federale structuur. Tussen Vlaanderen en Wallonië ligt immers Brussel, hoofdstad van het land, hoofdstad van de Vlaamse en Franse gemeenschap, zetel van allerlei federale en Vlaamse administraties en economisch en politiek zwaargewicht. Ook de historische band tussen Vlaanderen en het over de jaren heen verfranste Brussel en de symbolische waarde van het hoofdstedelijk gebied, maken dat het opgeven van Brussel voor Vlaanderen tot nog toe weinig waarschijnlijk is. Brussel is dan ook de bindende kracht in de federale structuur en vormt vooralsnog een duidelijke rem op het 'nationaliseren' van de regio's.

Bovendien worden een aantal premissen van het nationalisme in Brussel op de helling gezet en wijzen verschillende ontwikkelingen op mogelijke openingen voor het doorbreken van het polariserende denken in de hoofdstad. De uitgesproken territorialisering van het politieke leven in België, de geïnstitutionaliseerde samenwerking tussen Nederlands- en Franstaligen in de Brusselse regionale instellingen, de vaak parallelle belangen tussen beide gemeenschappen in de hoofdstad, de aanwezigheid van een grote groep buitenlanders en 'nieuwe Belgen' en de internationale component in Brussel, het zijn elementen die op termijn kunnen bijdragen tot het doorbreken van het denken in termen van de breuklijn Nederlands-Franstaligen. Dat de traditionele communautaire breuklijn in Brussel aan relevantie zal verliezen ten voordele van een identificatie op basis van het territoriale criterium dat door alle Brusselaars wordt gedeeld, is met andere woorden niet ondenkbaar. Bovendien zijn ook andere breuklijnen, de 'etnisch-culturele' breuklijn (Belgen/niet-Belgen of Europeanen/niet-Europeanen), de ideologische breuklijn (links/rechts...) en vooral de sociaal-economische breuklijn tussen begoeden en minder begoeden in de hoofdstad aanwezig, die het politiek identificatieproces kunnen - en ongetwijfeld ook zullen - beïnvloeden. Het lijkt er dan ook op dat, naar de toekomst toe, een aantal nieuwe politieke keuzes en institutionele aanpassingen zich zullen opdringen. Duidelijk is alvast dat verschillende factoren voor een dynamiek zorgen, die de identiteit van Brussel een nieuwe gestalte zal geven.

Summary: Language and Territoriality in Brussels

The institutional reform of the Belgian state seems to run parallel with a redefinition of the whole of Belgian society. 'Subnationalism' has overtaken the traditional ethno-linguistic definitions which used to provide a basis for political identification and mobilisation. The territorial demarcation of the regions and the politicisation of cultural life on both sides of the linguistic border constitute basic ingredients for 'nation-building' projects in Flanders and Wallonia. A number of elements are distinguished to explain why the 'nationalism' of the regions will have repercussions on the political developments in the capital area. Language and territoriality have always played a special role in Brussels. Changes in connection with definitions of territoriality and identity now seem to create opportunities to redefine the relationship between the communities in Brussels. It is not inconceivable that, in the long run, the linguistic divide will fade out and will be replaced by an identification on the basis of a territorial criterion shared by all the Brussels' inhabitants.